

Πολιτικοί και κοινωνικοί περιορισμοί του δικαιώματος του συνέρχεσθαι

Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι θεωρείται, και είναι πράγματι, ένα από τα πλέον σημαντικά. Σε τι συνίσταται η ιδιαίτερη σημασία αυτού του δικαιώματος το οποίο ασκείται μόνο συλλογικά; Αυτή έχει αποδειχθεί ιστορικά. Η συνάθροιση αποτελεί δυνητικά χώρο συνένωσης βουλήσεων και προσπάθειών. Με αυτή την έννοια πολλαπλασιάζει την επίδραση των συμμετεχόντων στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Η έκφραση, με συλλογικό, μαζικό τρόπο, μιας κοινής λίγο-πολύ βούλησης συνιστά σημαντικό μέσο πολιτικής πίεσης.

Παράλληλα, μπορεί να αποτελεί χώρο συνειδητοποίησης των επιδιώξεων και αναγκών, δηλαδή πεδίο ατομικής και συλλογικής-ταξικής συνειδητοποίησης, πρώτα απ' όλα για τους ίδιους τους συμμετέχοντες αλλά και για άλλους. Επιδρά ψυχολογικά έντονα τόσο στους συμμετέχοντες όσο και σε εκείνους που δεν συμμετέχουν.¹ Επιδρά δηλαδή γενικότερα στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.

Η συνάθροιση μπορεί να διευκολύνει τη μετάβαση από τη συλλογική σκέψη στη συλλογική πράξη. Υπό προϋποθέσεις ενδέχεται να οδηγεί σε επιμέρους πράξεις αμφισβήτησης και παραβίασης της ισχύουσας νομιμότητας. Τέτοιες πράξεις άλλοτε αμφισβητούν την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων (το νομικό και πολιτικό σύστημα πριν απ' όλα) τουλάχιστον σε έναν βαθμό, ενώ άλλοτε ενδέχεται να την ενδυναμώνουν.

Πολύ περισσότερο, είναι δυνατόν, υπό κατάλληλες συνθήκες, οι συναθροίσεις να οδηγούν στην ανατροπή της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας ή τουλάχιστον σε καταστάσεις που μπορούν να θέσουν υπό αμφισβήτηση την εξουσία ή να μοιάζουν ότι τη θέτουν υπό αμφισβήτηση. Με αυτή την έννοια, οι θεμελιωτές του μαρξισμού θεωρούσαν ότι οι διαδηλώσεις, μαζί με τις απεργίες, μπορούν να αποτελούν «ένα κρίκο στην κοινή αλυσίδα της επαναστατικής πάλης».²

Στη δουλοκτητική και τη φεουδαρχική κοινωνία δεν υπήρχε το δικαίωμα του συνέρχεσθαι με την έννοια που το γνωρίζουμε στην καπιταλιστική κοινωνία με την τυπική ισότητα των υποκειμένων. Στην πραγματικότητα, η θεσμοθετημένη ανισότητα των κοινωνικών τάξεων δεν επέτρεπε την ανάπτυξη του δικαιώματος σε

προγενέστερους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς. Υπήρχε πιθανόν de facto ως δυνατότητα για την κυρίαρχη τάξη των δουλοκτητών ή των φεουδαρχών, ανάλογα βέβαια και με τις εσωτερικές έριδες και αντιθέσεις των τάξεων αυτών. Η συνάθροιση των δούλων ή των δουλοπάροικων χωρικών συνιστούσε από μόνη της το προοίμιο επανάστασης αν όχι αυτή καθ' εαυτή την επανάσταση ενώ η συνάθροιση για τους ελεύθερους δουλοκτήτες της αρχαίας Αθήνας αποτελούσε τρόπο άσκησης της εξουσίας, ή τουλάχιστον συμμετοχής, σε έναν βαθμό, σε αυτήν.

Οι ίδιες οι συνθήκες του δουλοκτητικού και ιδίως του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής δεν ευνοούσαν τη συγκέντρωση πληθυσμού σε αστικά κέντρα. Κατά συνέπεια δεν ήταν, και από καθαρά πρακτική σκοπιά, εύκολο να συγκεντρωθούν αλλά ούτε καν να έρθουν σε επαφή μεταξύ τους οι δουλοπάροικοι μιας ευρύτερης περιοχής. Ο Φ. Ένγκελς χαρακτήριζε τους δουλοπάροικους αγρότες μια «διασκορπισμένη, αραιή, μαθημένη στην τυφλή υποταγή αγροτική μάζα».³

Στον καπιταλιστικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό η νομική-συνταγματική αναγνώριση του δικαιώματος και, κυρίως, η έκταση της αναγνώρισής του στην πράξη γνώρισαν και γνωρίζουν διακυμάνσεις. Αυτές εξαρτώνται από την ιστορική περίοδο και τον εκάστοτε συσχετισμό δυνάμεων.

Το δικαίωμα της συνάθροισης διαμορφώθηκε την περίοδο της ιστορικής ανόδου της αστικής τάξης. Οι συναθροίσεις ευνοήθηκαν αντικειμενικά από τη συγκέντρωση του πληθυσμού, η οποία υπήρξε καρπός της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αποτέλεσαν ένα από τα μέσα πάλης ενάντια στη φεουδαρχία. Μία από τις κορυφαίες στιγμές μπορεί να θεωρηθεί η διαδήλωση του λαού του Παρισιού και η ακόλουθη κατάληψη της Βαστίλης που οδήγησε στην πτώση του τυραννικού, φεουδαρχικού καθεστώτος.

Οι εξελίξεις αυτές βρήκαν την αντανάκλασή τους στα νομικά κείμενα και τις διακηρύξεις. Το δικαίωμα της συνάθροισης διαμορφώθηκε πρώτα νομολογιακά στην Αγγλία ως παρεπόμενο της ελευθερίας του λόγου. Κατοχυρώθηκε το 1791 στην πρώτη τροποποίηση του αμερικανικού συντάγματος ως «δικαίωμα του λαού να συναθροίζεται ειρηνικά».

Ωστόσο, η ανερχόμενη αστική τάξη υπήρξε γενικά μάλλον φειδωλή στη διακήρυξη της ελευθερίας του συνέρχεσθαι. Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 δεν περιλάμβανε αναφορά στο δικαίωμα της συνάθροισης. Η νέα κυρίαρχη τάξη ενδιαφερόταν πρώτιστα για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων που σχετίζονταν με την οικονομική και πολιτική της κυριαρχία. Το πρώτο, σημαντικό, ιερό δικαίωμα που διακηρύχθηκε ήταν αυτό της ιδιοκτησίας. Η συνάθροιση υπήρξε απαραίτητη για την αστική τάξη κατά την περίοδο που ασκούσε κοινωνική και πολιτική αντιπολίτευση ακριβώς επειδή ο αποφασιστικός παράγοντας για την ανατροπή της φεουδαρχίας υπήρξε η μαζική συμμετοχή των λαϊκών τάξεων, ιδίως των αγροτών, αλλά και της νεοσχηματιζόμενης εργατικής τά-

ξης. Η αστική τάξη, όντας κοινωνική μειοψηφία, ήταν φυσικό να αισθάνεται ανασφαλής μπροστά στη δραστηριοποίηση των λαϊκών τάξεων.

Στη συνέχεια, βέβαια, τα γαλλικά επαναστατικά συντάγματα του 1791 και του 1793 αναφέρονταν στο δικαίωμα του λαού να συναθροίζεται ειρηνικά και χωρίς όπλα. Η ριζοσπαστικοποίηση της επανάστασης κατά την περίοδο αυτή βρήκε την αντανάκλασή της και στην κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης στα σχετικά συνταγματικά κείμενα.

Ανάμεσα στα δύο αυτά κείμενα υπάρχει μάλιστα μια αξιοσημείωτη διαφορά. Το μεν πρώτο, του 1791, αναφέρεται στο "droit de s'assembler paisiblement et sans armes, en satisfaisant aux lois de police". Το δεύτερο, του 1793, καρπός της επικράτησης της ριζοσπαστικής πτέρυγας των γιανκοβίνων, αναφέρεται στο άρθρο 7 στο "droit de s'assembler paisiblement". Απαλείφθηκε δηλαδή η φράση «χωρίς όπλα και σύμφωνα με τις αστυνομικές διατάξεις».

Επίσης δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στα γαλλικά συντάγματα από το 1799 μέχρι το 1847 δεν υπήρχε αναφορά στο δικαίωμα στη συνάθροιση. Μόνο μετά την Επανάσταση του 1848, η οποία συντάραξε τη γαλλική κοινωνία, επανήλθε η συνταγματική διακήρυξη του δικαιώματος.

Η θεμελιώδης αντινομία

Όπως συμβαίνει γενικότερα, η διακήρυξη των δικαιωμάτων στα αστικά συντάγματα χαρακτηρίζεται από μια εσωτερική αντινομία, την οποία είχαν επισημάνει ήδη οι θεμελιωτές του μαρξισμού.⁴ Πρόκειται για την αντίφαση ανάμεσα στην τυπική ισότητα των υποκειμένων δικαίου και στην πραγματική ανισότητα που διέπει τις κοινωνικές σχέσεις. Αυτή είναι μια θεμελιώδης θέση της σχετικής μαρξιστικής λενινιστικής ανάλυσης.

Η αντίφαση εκφράζεται με ειδικό τρόπο στα δικαιώματα και στις ελευθερίες. Ακόμη και όταν τα συνταγματικά και νομικά κείμενα δεν περιλαμβάνουν σοβαρούς περιορισμούς, η κοινωνική πραγματικότητα και η κοινωνική θέση των τάξεων και στρωμάτων που δεν συμμετέχουν στην κρατική εξουσία λειτουργούν αποτρεπτικά ως προς τη δυνατότητα άσκησης του δικαιώματος.

Τούτο ισχύει και στην περίπτωση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Αυτό σημαίνει πρώτα απ' όλα ότι τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας, οι πιεστικές βιοτικές ανάγκες που πρέπει να καλυφθούν, συχνά η ανέχεια και η εξαθλίωση, η απουσία ελεύθερου χρόνου δεν αφήνουν δυνατότητα επιλογής για την άσκηση του εν λόγω δικαιώματος. Εμπόδια στην άσκηση του δικαιώματος παρεμβάλλει η απουσία, ή πάντως η σπανιότητα, ελεύθερων ανοιχτών χώρων ή οι δυσκολίες χρησιμοποίησης κλειστών χώρων για τέτοιους σκοπούς.⁵

Έχει σημασία να επισημάνουμε ότι η σύγχρονη πόλη στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δεν διαθέτει κατά κανόνα τους αναγκαίους χώρους, ανοιχτούς ή κλειστούς, για την πραγματοποίηση συναθροίσεων. Η άναρχη δόμηση αλλά και η συνειδητή, όπου υπάρχει, παρέμβαση δεν περιλαμβάνουν τους αναγκαίους ελεύθερους χώρους και τα κτίρια που θα εξυπηρετούσαν τη συνάθροιση μεγάλου αριθμού ανθρώπων.⁶

Επιπλέον, η κυρίαρχη ιδεολογική και πολιτική ατμόσφαιρα αποδιώχνουν τα στρώματα αυτά από την ενεργό πολιτική και συνδικαλιστική δραστηριότητα. Καλλιεργείται η απάθεια και η αδιαφορία.⁷ Τα φαινόμενα αυτά οδηγούν πολλές φορές μέχρι τη μη άσκηση του δικαιώματος του εκλέγειν.

Για το λόγο αυτό έχει καίρια σημασία η δημιουργία συνθηκών που δεν θα οδηγούν το δικαίωμα στην αχρησία και, άρα, τη νομική διάταξη στην ανενέργεια, αλλά αντίθετα θα διευκολύνουν την άσκησή του, όσο αυτό είναι δυνατό στο πλαίσιο του κυρίαρχου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Καρπός αυτής της αντίληψης υπήρξαν οι διατυπώσεις που χρησιμοποιήθηκαν από το σύνολο των σοσιαλιστικών συνταγματικών κειμένων.

Στο άρθρο 15 του πρώτου σοβιετικού Συντάγματος του 1918 οριζόταν ότι «προς εξασφάλισιν εις τους εργαζομένους πραγματικής ελευθερίας του συνέρχεσθαι η Ρ.Σ.Ο.Σ. Δημοκρατία, αναγνωρίζουσα το δικαίωμα των πολιτών αυτής να οργανώσει συναθροίσεις, συλλαλητήρια και πομπάς, θέτει εις την διάθεσιν της εργατικής και χωρικής τάξεως πάντα χώρον κατάλληλον διά λαϊκάς συγκεντρώσεις μετά των εγκαταστάσεων, του φωτισμού και της θερμάνσεως».^{8, 9}

Σήμερα, με παρόμοιο, αλλά όχι πανομοιότυπο τρόπο, στο άρθρο 54 του Συντάγματος της Κούβας του 2002 αναφέρεται ότι «τα δικαιώματα συνάθροισης, διαδήλωσης και του συνεταιρίζεσθαι ασκούνται από τους εργαζομένους, χειρώνακτες και διανοούμενους, τους αγρότες, τις γυναίκες, τους σπουδαστές και τα υπόλοιπα τμήματα του εργαζόμενου λαού, γι' αυτό διαθέτουν τα απαραίτητα μέσα για τέτοιους σκοπούς. Οι μαζικές και κοινωνικές οργανώσεις διαθέτουν όλες τις διευκολύνσεις για τις προαναφερόμενες δραστηριότητες, κατά τις οποίες τα μέλη τους απολαμβάνουν την ευρύτερη δυνατή ελευθερία έκφρασης και γνώμης, που βασίζεται στο απεριόριστο δικαίωμα στην πρωτότυπη σκέψη και την άσκηση κριτικής».¹⁰ Το τελευταίο εδάφιο, το οποίο περιλαμβάνονταν και στο άρθρο 53 του Συντάγματος της Κούβας του 1976, αποτελεί πρωτοτυπία και ιδιαίτερη συμβολή του κουβανικού συντάγματος έναντι των άλλων συνταγματικών κειμένων των πρώην σοσιαλιστικών κρατών.¹¹

«Ειρηνικά και χωρίς όπλα»

Στα διάφορα συνταγματικά κείμενα το δικαίωμα στη συνάθροιση αναγνωρίζεται, όπως είναι λογικό, μέσα στα όρια της κυρίαρχης εξουσίας και της αντίστοιχης νομιμότητας. Βασική προϋπόθεση της κατοχύρωσής του ήταν και είναι ότι δεν θα συνιστά μέσο εκτροπής και ανατρεπτικής αντιπαράθεσης προς την κυρίαρχη πολιτική εξουσία. Για το λόγο αυτό τα σοσιαλιστικά συντάγματα αναφέρονται ρητά στο δικαίωμα της εργατικής τάξης και του λαού στη συνάθροιση. Στα αστικά συνταγματικά κείμενα, αντίθετα, η αναφορά στο δικαίωμα είναι γενική στη λογική της τυπικής ισότητας: «Οι Έλληνες» κατά το ελληνικό σύνταγμα, «όλοι οι πολίτες» κατά το πορτογαλικό (άρθρο 45), «κάθε πρόσωπο» κατά το ελβετικό σύνταγμα (άρθρο 22). Συνοδεύεται τουλάχιστον από τους περιορισμούς «ειρηνικά και χωρίς όπλα», οι οποίοι δεν συναντιούνται στα σοσιαλιστικά συντάγματα.

Είναι ευνόητο ότι καμιά κρατική εξουσία δεν μπορεί να αναγνωρίσει το δικαίωμα του συνέρχεσθαι με τρόπο τέτοιο που να απειλείται η ίδια η ύπαρξη της κρατικής εξουσίας ή γενικότερα, που ουσιαστικά είναι το ίδιο, η ειρηνική, ομαλή κοινωνική συμβίωση. Ο ορισμός αυτός, η «χωρίς όπλα» συνάθροιση, έχει αυτήν ακριβώς την έννοια.

Ιστορικά, έχει αποδειχθεί ότι η ένοπλη συγκέντρωση μεγάλου (ή και μικρού ενίοτε) πλήθους ανθρώπων μπορεί να οδηγήσει σε βίαιες αντιπαράθεσεις, αμφισβήτηση της νομιμότητας, ακόμη και σε ανατροπή της κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας. Έτσι, π.χ., η συνάθροιση του ένοπλου λαού του Παρισιού οδήγησε το 1789 στην κατάληψη της Βαστίλης και στην έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης. Η κατάληψη επίσης των χειμερινών ανακτόρων το 1917 στη Ρωσία και η συνακόλουθη έναρξη της σοσιαλιστικής Επανάστασης είχε αρχικά τη μορφή μιας ένοπλης διαδήλωσης.

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μεγάλη διαδήλωση του λαού της Αθήνας τον Φεβρουάριο του 1943 κατά τη διάρκεια της γερμανικής-ναζιστικής κατοχής, που οδήγησε στην κατάληψη του υπουργείου Εργασίας και στην καταστροφή των φακέλων επιστράτευσης, βάσει των οποίων χιλιάδες Έλληνες προορίζονταν για εργάτες-σκλάβοι στα εργοστάσια της ναζιστικής Γερμανίας.¹²

Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις κατά τις οποίες η ένοπλη συνάθροιση δεν συνεπάγεται την αμφισβήτηση αλλά, αντίθετα, την ενδυνάμωση της κυρίαρχης εξουσίας. Κλασικό παράδειγμα αποτελούν οι ένοπλες συναθροίσεις μετά την επικράτηση μιας νέας, επαναστατικής εξουσίας. Οι ένοπλοι αποτελούν τότε στηρίγμα ή και τμήμα της νέας κρατικής εξουσίας. Συνήθως πρόκειται για στρατιωτικές δυνάμεις είτε λαϊκή πολιτοφυλακή είτε οτιδήποτε άλλο παρόμοιο.

Παραδείγματα μπορούμε να βρούμε και στις διάφορες επαναστάσεις του 20ού αιώνα: στην Επανάσταση του Φλεβάρη 1917 στη Ρωσία που ανέτρεψε το τσαρικό καθεστώς, στην Επανάσταση του Οκτωβρίου 1917 στη Ρωσία που εγκαθίδρυ-

σε το πρώτο σοσιαλιστικό κράτος, στις ένοπλες συναθροίσεις του λαού της Κούβας που έπαιρναν παράλληλα το χαρακτήρα λαϊκών συνελεύσεων, όπως εκείνες του 1961 και 1962, οι οποίες κατέληξαν στην υιοθέτηση της Πρώτης και της Δεύτερης Διακήρυξης της Αβάνας.

Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις ένοπλων ή περίπου ένοπλων συναθροίσεων οργανώσεων παρακρατικού χαρακτήρα που τυγχάνουν της μεγαλύτερης ή μικρότερης ανοχής της κρατικής εξουσίας ενώ άλλοτε ενθαρρύνονται αμέσως ή εμμέσως από αυτήν. Τέτοιες ήταν, π.χ., οι συγκεντρώσεις στις ΗΠΑ των οπαδών της ρατσιστικής Κου Κλουξ Κλαν. Οι συναθροίσεις αυτές κατέληγαν συχνά σε βιαιοπραγίες και διάπραξη αδικημάτων, όπως εμπρησμοί, ανθρωποκτονίες, πρόκληση βαριών σωματικών βλαβών κλπ.

Από τα προαναφερθέντα είναι φανερό ότι καμιά πολιτική εξουσία δεν επιτρέπει κατ' αρχήν την ένοπλη συνάθροιση αντιπάλων της. Ταυτόχρονα, οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, όταν μπορούν και θέλουν να αμφισβητήσουν την κυρίαρχη εξουσία, δεν περιορίζονται, όπως είναι λογικό, από τις όποιες νομοθετικές απαγορεύσεις. Έτσι, σε συνθήκες έντονης αμφισβήτησης της κρατικής εξουσίας οι ένοπλες συναθροίσεις μπορούν να λαμβάνουν χώρα παρά την όποια νομοθετική απαγόρευση. Αυτό συμβαίνει ακόμη πιο έντονα σε συνθήκες ιδιαίτερα οξυμένης κοινωνικής και πολιτικής διαμάχης. Τότε η σύγκρουση αυτή οδηγεί ουσιαστικά στο φαινόμενο της δυαδικής εξουσίας, δηλαδή στη συνύπαρξη δύο παράλληλων εξουσιών: της υπό αμφισβήτηση εξουσίας, που μπορεί να είναι η νόμιμη, μπορεί όμως και όχι (αν πρόκειται για δικτατορικό καθεστώς), και της υπό δημιουργία ανερχόμενης, νέας επαναστατικής εξουσίας, που διεκδικεί την εγκαθίδρυση της δικής της νομιμότητας.

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η συνταγματική μνεία στις «χωρίς όπλα» συναθροίσεις στο ελληνικό σύνταγμα και αλλού είναι ουσιαστικά άνευ αντικειμένου, πολύ περισσότερο που η οπλοφορία συνιστά υπό προϋποθέσεις ποινικό αδίκημα. Γιατί, όμως, θεωρήθηκε απαραίτητη η αναφορά αυτή τόσο στο ελληνικό όσο και σε άλλα συντάγματα;

Η αναφορά αυτή ενισχύει νομικά, ιδεολογικά και πρακτικά τις αστυνομικές αρχές στην αντιμετώπιση τέτοιων συναθροίσεων. Ο προσδιορισμός «χωρίς όπλα» πρέπει να γίνει κατανοητός μαζί με το «ειρηνικά»-«ήσυχα». Το «χωρίς όπλα» προσδιορίζει κατά πάσα πιθανότητα το μέγιστο, το αυτονόητο κακό για τον συνταγματικό νομοθέτη, ενώ το κέντρο βάρους πέφτει στην πραγματικότητα στο «ήσυχα».¹³

Η έννοια «ήσυχα» μπορεί να δεχτεί βέβαια ποικίλες ερμηνείες. Είναι μάλλον ενδεικτικό ότι στη χώρα μας δεν προτιμήθηκε ο διεθνώς καθιερωμένος όρος «ειρηνική» συνάθροιση, ο οποίος είναι σαφώς περισσότερο συγκεκριμένος. Από μόνο του το επίρρημα «ήσυχα» παραπέμπει εμμέσως στην αντίληψη ότι οι συναθροίσεις συχνά δεν είναι ήσυχες με την τρέχουσα σημασία του όρου. Έχει δηλαδή γλωσσικά ένα σχετικά αρνητικό φορτίο για το δικαίωμα στη συνάθροιση.

Κατά την πλέον ευρεία νομική ερμηνεία, η συνάθροιση δεν είναι ήσυχη όταν έχει σκοπούς εγκληματικούς, πολύ περισσότερο μάλιστα επαναστατικούς. Έτσι, κάθε διάπραξη οποιουδήποτε εγκλήματος από τους συμμετέχοντες, απειλή διάπραξης εγκλήματος ή απλώς η ύπαρξη συνθηκών που ευνοούν τη διάπραξη εγκλήματος καθιστούν τη συνάθροιση «μη ήσυχη» και άρα τη θέτουν εκτός συνταγματικού πεδίου προστασίας. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, ακόμη και τα υβριστικά συνθήματα σε βάρος ενός υπουργού μπορεί να υπάγουν τη συνάθροιση στις μη ήσυχες.

Κατά άλλη πιο στενή ερμηνεία, η συνάθροιση καθίσταται μη ήσυχη όταν διαπράττονται ή υπάρχει απειλή ή κίνδυνος να διαπραχθούν όχι οποιαδήποτε εγκλήματα αλλά εκείνα που σημαίνουν την άσκηση βίας κατά προσώπων ή πραγμάτων. Σε κάθε περίπτωση θεωρείται μη ήσυχη η συνάθροιση κατά την οποία οι συμμετέχοντες «επιδιώκουν ή επιφέρουν» σοβαρή παρακώλυση της συγκοινωνίας ή καταλαμβάνουν κάποιο δημόσιο κτίριο κλπ.¹⁴

Η επίδραση του συσχετισμού των δυνάμεων

Στις αστικές δημοκρατίες υφίστανται σημαντικοί νομοθετικοί περιορισμοί στην ελευθερία της συνάθροισης, παρά το γεγονός ότι η καλλιεργούμενη εντύπωση, ειδικά για τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, είναι ότι στα κράτη αυτά οι πολίτες απολαμβάνουν ευρύτατων ελευθεριών. Σε όλες, όμως, τις περιπτώσεις, είναι εμφανής ο ρόλος του συσχετισμού των δυνάμεων και οι διακυμάνσεις του, οι οποίες εγγράφονται είτε στο δίκαιο είτε τελικά στον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζονται στην πράξη οι σχετικές συνταγματικές και νομικές διατάξεις.

Η γαλλική νομοθεσία

Είναι χαρακτηριστικό το γαλλικό παράδειγμα. Η Γαλλία είναι μια χώρα που σηματοδεύτηκε από σημαντικούς λαϊκούς αγώνες. Η ίδια η ανατροπή της φεουδαρχίας έγινε, όπως είναι γνωστό, με τρόπο επαναστατικό και όχι με συμβιβασμό, όπως σε άλλα κράτη. Ιδιαίτερα οι εξελίξεις στον 20ό αιώνα και η ισχυρή παρουσία του εργατικού κινήματος οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός αστικού πολιτικού καθεστώτος που κατοχύρωνε σημαντικές λαϊκές ελευθερίες. Αυτό έδωσε τη δυνατότητα να υπολογίζεται η Γαλλία ως χώρα με δημοκρατικό πολιτισμό και υψηλό βαθμό ανοχής. Η πραγματικότητα αυτή ούτε υπήρξε ούτε είναι τόσο ειδυλλιακή.

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η χώρα συγκλονίστηκε από ισχυρές ταξικές συγκρούσεις οι οποίες κορυφώθηκαν με τις Επανάστάσεις του 1830, του 1848 και του 1871. Η αστική τάξη ένωσε επανειλημμένως να απειλείται η κυριαρχία της, ιδίως με τα γεγονότα της παρισινής Κομμούνας του 1871. Έτσι, δεν είναι τυχαίο

ότι με βάση τη νομοθεσία που ίσχυε τουλάχιστον μέχρι το 1881 χρειαζόταν προηγούμενη διοικητική άδεια για την άσκηση του δικαιώματος στη συνάθροιση. Αλλά και μετά το 1881 παρέμεινε η υποχρέωση προηγούμενης δήλωσης γνωστοποίησης. Ο νόμος του 1881 απαγόρευε με το άρθρο 6 κάθε συνάθροιση σε δημόσιο δρόμο. Ακόμη και για τις προεκλογικές συναθροίσεις προέβλεπε περιορισμούς ο νόμος αυτός, καθώς στο άρθρο 5 όριζε ότι στις συγκεκριμένες συναθροίσεις δικαιούνται συμμετοχής μόνο οι υποψήφιοι και εκλογείς της συγκεκριμένης εκλογικής περιφέρειας. Το νομικό καθεστώς έγινε λίγο πιο ανεκτικό μόλις το 1907, όταν καταργήθηκε η υποχρέωση προηγούμενης γνωστοποίησης.¹⁵

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όταν ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης και της ανόδου του εργατικού κινήματος τόσο παγκόσμια (με κορυφαίο γεγονός την επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης στη Ρωσία το 1917) όσο και στη Γαλλία η ταξική πάλη οξύνθηκε, παρατηρήθηκε συρρίκνωση του δικαιώματος μέσα από τη σχετική στροφή της γαλλικής νομολογίας. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι η στροφή της νομολογίας ισχυροποιήθηκε μετά το 1933. Είναι η χρονιά κατά την οποία οι ναζί κατέλαβαν την εξουσία στη Γερμανία ενώ αντίστοιχες πιέσεις ασκούσαν στη Γαλλία προκειμένου να αντιμετωπιστεί το ανερχόμενο εργατικό κίνημα. Η γενική αυτή τάση συνίσταται στην υποχώρηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι ενώπιον της προστασίας της δημόσιας τάξης.

Ανάλογη συντηρητική στροφή της νομολογίας παρατηρήθηκε στη Γαλλία το 1956, η οποία προσανατόλιζε ακόμη και σε γενική απαγόρευση των συναθροίσεων με την αιτιολογία της απειλής της δημόσιας τάξης.¹⁶

Το έτος εκδήλωσης της νομολογιακής στροφής δεν ήταν και πάλι τυχαίο. Η μεταπολεμική Γαλλία συγκλονιζόταν στο εσωτερικό από κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις. Η γαλλική αποικιοκρατική δύναμη κατέρρεε κάτω από το βάρος του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος των λαών, ειδικά εκείνων του Βιετνάμ και της Αλγερίας. Η κυρίαρχη τάξη στο εσωτερικό της Γαλλίας κατόρθωσε από το 1947 να αποκλείσει από την κυβέρνηση το Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας, το οποίο είχε μια ισχυρή, δυναμική παρουσία και ένα εκλογικό ποσοστό της τάξης του 25% περίπου. Η κυρίαρχη τάξη εγκαινίασε έτσι μια συντηρητική στροφή, η οποία συνταγματικά ολοκληρώθηκε με τη μετάβαση από το κοινοβουλευτικό σύστημα στο ημιπροεδρικό με το Σύνταγμα του 1958.¹⁷ Πλευρά αυτής της συντηρητικής στροφής υπήρξε και ο νομολογιακός περιορισμός του δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Λίγα χρόνια αργότερα συνέβησαν τα αιματηρά γεγονότα της καταστολής της διαδήλωσης των Αλγερινών στο Παρίσι το 1961, με δεκάδες νεκρούς.¹⁸

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η υπερβολική αστυνομική βία βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη στη Γαλλία, όχι μόνο τα τελευταία χρόνια αλλά καθ' όλη την περίοδο των δεκαετιών που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενώ η πρακτική εφαρμογή παρέχει τέτοια δείγματα, ο Κώδικας Δεοντολογίας της γαλλικής

αστυνομίας (διάταγμα 86592/18.3.1986) προβλέπει στο άρθρο 9 την αρχή της αναλογικότητας ανάμεσα στα μέσα καταστολής που χρησιμοποιούν οι αστυνομικές δυνάμεις και στον κίνδυνο για την έννομη τάξη.¹⁹

Ακόμη και σήμερα οι συναθροίσεις σε δημόσιες οδούς εξακολουθούν να ρυθμίζονται από το νομοθετικό διάταγμα του 1935, μιας περιόδου δηλαδή που χαρακτηρίστηκε από την τάση περιορισμού του δικαιώματος για τους λόγους που προαναφέρθηκαν. Εκείνη ακριβώς την περίοδο ήταν ιδιαίτερα αισθητή η ισχυροποίηση του εργατικού κινήματος και πολύ συχνή η αστυνομική καταστολή των διαδηλώσεων, καθώς και οι συγκρούσεις των διαδηλωτών με αντισυγκεντρώσεις οργανωμένες από φασιστικές ομάδες.

Το νομικό αυτό πλαίσιο που ισχύει μέχρι σήμερα προβλέπει την υποβολή σχετικής δήλωσης τουλάχιστον τρεις ημέρες πριν από τη διεξαγωγή της διαδήλωσης. Στα στοιχεία της δήλωσης περιλαμβάνονται τα ονόματα και η διεύθυνση της κατοικίας τουλάχιστον τριών διοργανωτών, ο σκοπός της διαδήλωσης, ο τόπος, ο χρόνος και η πορεία που θα διανυθεί. Η μη υποβολή της δήλωσης επιφέρει ποινικές κυρώσεις. Το ίδιο συμβαίνει αν τα στοιχεία της δήλωσης είναι ανακριβή ή ψευδή. Οι αστυνομικές αρχές μάλιστα στην πράξη συχνά μετατρέπουν αυτό το σύστημα της προηγούμενης γνωστοποίησης σε σύστημα προηγούμενης άδειας.²⁰

Το βρετανικό παράδειγμα

Ακόμη περισσότερο αντιδημοκρατικό είναι το νομικό πλαίσιο στη Βρετανία. Στη χώρα αυτή υπήρχαν ιστορικά δραστικοί περιορισμοί του δικαιώματος καθώς αυτό αναγνωρίζεται στο βαθμό που δεν θίγει ούτε καν απειλεί τα περιουσιακά δικαιώματα, τη δημόσια τάξη και την ειρήνη, τα οποία θεωρείται ότι υπερτερούν.²¹ Οι ιστορικοί αυτοί περιορισμοί έχουν τις ρίζες τους στον τρόπο μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό αλλά κυρίως στον ιστορικό συμβιβασμό της εργατικής αριστοκρατίας και την ήττα του επαναστατικού εργατικού κινήματος στη χώρα αυτή.

Υπήρξαν δύο βασικές νομοθετικές παρεμβάσεις. Η πρώτη το 1936 και η δεύτερη το 1986. Η πρώτη έγινε ακριβώς την περίοδο του Μεσοπολέμου και είχε τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν και για το παράδειγμα της Γαλλίας. Είναι η περίοδος μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, της οικονομικής και πολιτικής κρίσης του καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο επιχειρούσε να σταθεροποιηθεί είτε καταφεύγοντας στις φασιστικές μορφές κρατικής εξουσίας είτε πάντως περιορίζοντας δραστικά τις δημοκρατικές ελευθερίες κρατώντας το πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στο εσωτερικό της άρχουσας τάξης στη Βρετανία αναπτύχθηκαν αμιγείς φασιστικές τάσεις που, αν και επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τις εξελίξεις και βοήθησαν στην αυταρχική στροφή, τελικά δεν επικράτησαν. Ανάλογα φαινόμενα υπήρξαν σε όλες τις αστικές δημοκρατίες, στη Γαλλία, στις ΗΠΑ και αλλού.

Η δεύτερη στροφή παρουσιάζεται την περίοδο του θατσερισμού. Η στροφή από τη σοσιαλδημοκρατική διαχείριση και τις παραχωρήσεις σε επίπεδο κοινωνικό αλλά και ελευθεριών προς τους εργαζομένους στο πολιτικό επίπεδο απαιτούσε τη σκλήρυνση της σχετικής νομοθεσίας, όπως φαίνεται εξάλλου και από τη νομοθεσία για την απεργία και τα συνδικάτα.²² Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρξαν έντονες κοινωνικές αντιδράσεις με πλέον χαρακτηριστική ίσως εκείνη της μεγάλης απεργίας των ανθρακωρύχων στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Ο νόμος του 1986 χαρακτηριζόταν από την υπερβολική παροχή εξουσιών στην αστυνομία και τη συρρίκνωση του δικαιώματος. Οι διοργανωτές υποχρεούνταν, με βάση το νόμο, να γνωστοποιούν στην αρμόδια αρχή τουλάχιστον έξι ολόκληρες ημέρες πριν από την πραγματοποίησή της τη διαδήλωση, ενώ ποινικοποιούνταν ακόμη και οι πλέον επουσιώδεις παραλείψεις τους σχετικά με τους όρους πραγματοποίησης της συνάθροισης. Με το νόμο αυτό μπορούσε να επιβληθεί γενική απαγόρευση όλων των διαδηλώσεων, ή συγκεκριμένης κατηγορίας, για χρονικό διάστημα μέχρι τρεις μήνες. Αντίστοιχη δυνατότητα γενικής απαγόρευσης είχε εισαχθεί με το νόμο του 1936.

Ο νόμος του 1986 προέβλεπε επίσης μια σειρά αδικήματα σχετικά με τις διαδηλώσεις. Βασικό χαρακτηριστικό ήταν η αόριστη διατύπωσή τους έτσι ώστε να παρέχεται τελικά μεγάλη ευχέρεια στην αστυνομία. Η τελευταία μπορούσε να παρεμβαίνει με μόνη την υποψία των αστυνομικών οργάνων ότι κάποιες συμπεριφορές των διαδηλωτών μπορούν να προκαλέσουν βλάβες ή φόβο στον μέσο πολίτη σχετικά με την προσωπική του ασφάλεια. Η αστυνομία επίσης μπορεί να διενεργεί εκτεταμένες συλλήψεις αν εκστομίζονται στη συνάθροιση «απειλητικοί λόγοι». Η έννοια αυτή έχει ερμηνευθεί πολύ πλατιά με βάση τη νομολογία, η οποία, έτσι κι αλλιώς, παραδοσιακά περιορίζει ακόμη περισσότερο το δικαίωμα σε σχέση με το νόμο.²³

Επιπλέον, με το νόμο του 1980 για την εργασία, σε συνδυασμό με τον προαναφερθέντα νόμο του 1986 για τη δημόσια τάξη, αλλά και με βάση τη νομολογία δεν επιτρέπεται η συνάθροιση που χαρακτηρίζεται από μαζικότητα και δυναμισμό στις εισόδους των βιομηχανιών, γιατί τούτο μπορεί να λειτουργήσει εκφοβιστικά προς απεργούς και απεργοσπάστες. Ο ανώτατος αριθμός συγκεντρωμένων έξω από βιομηχανική είσοδο δεν μπορεί να ξεπερνά τους έξι.²⁴

Απαγορεύσεις προϋπήρχαν βέβαια του νόμου του 1986. Είναι ενδεικτικό ότι το 1978 επιβλήθηκε δίμηνη απαγόρευση πραγματοποίησης διαδηλώσεων στο ακροδεξιό Εθνικό Μέτωπο αλλά και σε οργάνωση των χριστιανών ενάντια στο ρατσισμό και στο φασισμό. Η απαγόρευση κρίθηκε μάλιστα νόμιμη, καθώς θεωρήθηκε ότι υπήρχαν κίνδυνοι ταραχών που δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με ηπιότερα της δίμηνης απαγόρευσης μέσα.²⁵

Στα φασιστικά καθεστώτα

Είναι προφανές ότι η συνταγματική διακήρυξη του δικαιώματος του συνέρχεσθαι έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ιδεολογική και πολιτική αντιπαράθεση στον σύγχρονο κόσμο, καθώς αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τεκμήριο δημοκρατίας.

Ο συννηθέστερος τρόπος αντιμετώπισης του συγκεκριμένου δικαιώματος, αλλά και εν γένει των ατομικών δικαιωμάτων και πολιτικών ελευθεριών από τα κάθε είδους φασιστικά καθεστώτα είναι η ωμή χρήση της κατασταλτικής βίας, η κατάργηση ή η επ' αόριστον αναστολή κάθε συνταγματικής και νομικής διάταξης που αναφέρεται σε δικαιώματα. Αυτό χαρακτήριζε ιδίως την πρακτική των φασιστικών καθεστώτων την περίοδο του Μεσοπολέμου.²⁶

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την αισθητή μεταβολή του συσχετισμού των δυνάμεων διεθνώς, το ισχυρό αντιφασιστικό αίσθημα των λαών και η ιδεολογική δυναμική του δικαιώματος στη συνάθροιση ήταν τέτοια που ανάγκασε πολλές φορές ακόμη και φασιστικά και εν γένει αντιδημοκρατικά καθεστώτα, που δεν υπάγονται στην κατηγορία της αστικής δημοκρατίας, να διακηρύσσουν συνταγματικά και νομικά το δικαίωμα αυτό. Τούτο γίνεται για να καλλιεργήσουν ένα δημοκρατικό προσωπείο στη διεθνή, αλλά και στην εσωτερική κοινή γνώμη. Με αυτή την έννοια, οι ψευδεπίγραφες «συνταγματικές» διακηρύξεις τους αποτελούν καρπό του συσχετισμού των δυνάμεων τόσο στο εσωτερικό μιας χώρας όσο και στον διεθνή περίγυρο.

Η πραγματικότητα, βέβαια, καμιά σχέση δεν έχει με την όποια συνταγματική εξαγγελία. Στα ίδια τα κείμενα διακρίνεται η ύπαρξη ρητρών που επιτρέπουν τον δραστικό περιορισμό του δικαιώματος στην περίπτωση που οι άμεσες, διοικητικές απαγορεύσεις και ο γενικότερος εκφοβισμός που ασκούν προς τον πληθυσμό τα καθεστώτα αυτά δεν λειτουργήσουν αποτρεπτικά προς τη χρήση του δικαιώματος.

Στη χώρα μας, π.χ., τα «συνταγματικά» κείμενα της στρατιωτικοφασιστικής δικτατορίας 1967-1974 είχαν αναφορές στο δικαίωμα στη συνάθροιση. Συγκεκριμένα, το άρθρο 18 του χουντικού συνταγματικού κειμένου του 1968 και του 1973 παρέπεμπε στο νόμο για την ειδικότερη ρύθμιση των θεμάτων. Στην παρ. 2 όριζε ότι η αστυνομία παρίσταται στις δημόσιες συναθροίσεις τόσο στις υπαίθριες όσο και σε εκείνες που διεξάγονται σε κλειστό χώρο. Με βάση τη ρύθμιση, οι δημόσιες συναθροίσεις (σε υπαίθριο χώρο ή σε κλειστό) «πρέπει να γνωστοποιούνται δεόντως εις την αστυνομικήν αρχήν τεσσαράκοντα οκτώ ώρας προ της πραγματοποίησώς των», καθώς και οι υπαίθριες συναθροίσεις μπορεί να απαγορευθούν αν από αυτές «επικείται κίνδυνος διά την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν».

Ένα άλλο παράδειγμα από τον σύγχρονο αραβικό κόσμο μπορεί να αντλήσει κανείς από το μοναρχικό, θεοκρατικό σε μεγάλο βαθμό, καθεστώς του Κουβέιτ. Στην παράγραφο 1 του άρθρου 44 του συντάγματος της χώρας, του 1962, προ-

βλέπεται ότι μόνο για τις ιδιωτικές συναθροίσεις δεν απαιτείται άδεια ή γνωστοποίηση στις αστυνομικές αρχές. Για τις κάθε είδους (σε ανοιχτό ή κλειστό χώρο) δημόσιες συναθροίσεις, πορείες και συναντήσεις η παρ. 2 ορίζει ότι επιτρέπονται σύμφωνα με τις προϋποθέσεις και τον τρόπο που καθορίζει ο νόμος και εξασφαλίζοντας ότι τα μέσα και οι σκοποί τους θα είναι ειρηνικά και όχι αντίθετα στα ήθη.

Ιστορική πρωτοτυπία μεταβατικών μορφών

Η ισχυροποίηση της κοινωνικοπολιτικής παρουσίας της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων οδηγεί κατά κανόνα στην εγγραφή αυτής της μεταβολής του συσχετισμού και στο δίκαιο. Όταν αυτή η ισχυροποίηση των λαϊκών δυνάμεων, έστω και προσωρινά, λαμβάνει διαστάσεις πέραν των συνηθισμένων σε μια αστική δημοκρατία, τότε παρουσιάζονται πρωτότυπες, ιστορικά πρόσκαιρες μορφές κατοχύρωσης του δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Αυτό μπορούμε εύκολα να το παρατηρήσουμε σε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις: αυτές της Πορτογαλίας και της Βενεζουέλας.

Το Σύνταγμα της Πορτογαλίας του 1976 υπήρξε καρπός της αντιδικτατορικής επανάστασης του 1975 και της συνακόλουθης ριζοσπαστικής ορμής που τη συνόδευσε τουλάχιστον για ένα αρχικό διάστημα και στη συνέχεια υποχώρησε. Η επαναστατική διαδικασία ανακόπηκε, δεν προχώρησε σε βαθύτερες κοινωνικές αλλαγές, ενώ όποια κοινωνικοοικονομικά μέτρα είχαν ληφθεί ανατράπηκαν στην πορεία. Η αντιδικτατορική επανάσταση, παρά το γεγονός ότι αρχικά έθιξε πλευρές της μπερλιαστικής επικυριαρχίας και της εξουσίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου, δεν μετατράπηκε σε σοσιαλιστική, όπως επιδίωκε το πιο ριζοσπαστικό τμήμα του λαού. Το Σύνταγμα του 1976 αντανάκλασε αυτό το συσχετισμό των δυνάμεων της περιόδου.

Τούτο γίνεται αντιληπτό κυρίως από τις διατάξεις του που αναφέρονται στην ιδιοκτησία. Αλλά και στα δικαιώματα υπάρχει ανάλογη αντανάκλαση του συσχετισμού. Έτσι στο άρθρο 45, που επιγράφεται «δικαίωμα συνένωσης και διαδήλωσης», ορίζεται ότι «1. Όλοι οι πολίτες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται, ειρηνικά και άοπλα, ακόμη και σε τόπους ανοιχτούς στο κοινό, χωρίς να είναι απαραίτητη καμιά προηγούμενη άδεια. 2. Το δικαίωμα στη διαδήλωση αναγνωρίζεται σε όλους τους πολίτες».²⁷ Είναι αξιοσημείωτη η απουσία περιορισμών του δικαιώματος στο συνταγματικό κείμενο, πέρα των όρων «ειρηνικά και άοπλα». Επίσης, σημαντική είναι η ρητή αναφορά στη μη υποχρέωση προηγούμενης άδειας.

Πρωτοτυπία και ριζοσπαστισμός αποπνέει και η αντίστοιχη διάταξη του Συντάγματος του 1999 της Μπολιβαριανής Δημοκρατίας της Βενεζουέλας. Το συγκεκριμένο σύνταγμα υπήρξε προϊόν της Συντακτικής Συνέλευσης στην οποία πολιτικά κυριαρχούσαν οι δυνάμεις του συνασπισμού του «πατριωτικού πόλου» υπό τον πρόεδρο Ούγκο Τσάβες. Το σύνταγμα αντανάκλα την πολιτική διαδικασία

(μπολιβαριανή ειρηνική επανάσταση, όπως ονομάστηκε από τους πρωταγωνιστές της) που ξεκίνησε το 1998 με την εκλογή του προέδρου Τσάβες. Συνιστά μάλιστα μια σχετική τομή ριζοσπαστικοποίησης.²⁸ Το οικείο άρθρο 68 ορίζει πως «οι πολίτες, άνδρες και γυναίκες, έχουν το δικαίωμα να διαδηλώνουν, ειρηνικά και άοπλα, χωρίς άλλες αξιώσεις από αυτές που ορίζει ο νόμος. Απαγορεύεται η χρήση πυροβόλων όπλων ή τοξικών ουσιών για τον έλεγχο των ειρηνικών διαδηλώσεων. Ο νόμος θα ρυθμίσει τη δράση των σωμάτων της αστυνομίας και της ασφάλειας για τον έλεγχο της δημόσιας τάξης».

Πρόκειται για σαφώς πιο προωθημένη διάταξη σε σχέση με το προηγούμενο Σύνταγμα της Βενεζουέλας, αυτό του 1961 (όπως αναθεωρήθηκε το 1973 και 1983), το οποίο είχε ψηφιστεί μετά την πτώση του δεκάχρονου δικτατορικού καθεστώτος. Καθώς, όμως, δεν αποτελούσε προϊόν μιας ριζοσπαστικής συγκυρίας, όπως εκείνο του 1999, προέβλεπε στο άρθρο 71 ότι «όλοι έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται, δημόσια ή ιδιωτικά, χωρίς προηγούμενη άδεια, με σκοπούς νόμιμους και άοπλα. Οι συναθροίσεις σε δημόσιους χώρους θα διέπονται από το νόμο».

Η ελληνική περίπτωση

Υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες η αλλαγή του συσχετισμού των δυνάμεων σε όφελος των λαϊκών τάξεων και στρωμάτων δεν εγγράφεται στο δίκαιο με θετικό αλλά με αρνητικό τρόπο. Η τέτοια μεταβολή του συσχετισμού των δυνάμεων οδηγεί σε διατάξεις περιοριστικές του δικαιώματος, όπως π.χ. συνέβη στη χώρα μας με την πτώση της χούντας το 1974.

Η διάταξη του Συντάγματος του 1975 που ισχύει μέχρι σήμερα είναι σαφώς περιοριστική σε σχέση με τα προηγούμενα ελληνικά συντάγματα. Ο Π. Δαγτόγλου παρατηρεί σχετικά ότι η ρύθμιση του άρθρου 11 του ισχύοντος συντάγματος είναι «στο σύνολό της λιγότερο φιλελεύθερη από εκείνη των προγενέστερων συνταγματικών διατάξεων».²⁹ Αυτό αποτελεί εν πρώτοις μια αντίφαση, καθώς μετά το 1975 και την πτώση της χούντας το πολιτικό κλίμα ήταν σαφώς πιο δημοκρατικό απ' ό,τι συνέβαινε σε προηγούμενες δεκαετίες.

Η αντίφαση έχει, όμως, την εξήγησή της. Η άνοδος των λαϊκών αγώνων μετά την πτώση της χούντας, η δυναμική που είχαν αποκτήσει την περίοδο εκείνη οι λαϊκές τάξεις και τα λαϊκά στρώματα εγκυμονούσαν, σε έναν βαθμό, κινδύνους για το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα. Άρα έπρεπε η σχετική διατύπωση να είναι περιοριστική σε σχέση με προηγούμενα συνταγματικά κείμενα τα οποία είχαν την ευχέρεια να είναι λιγότερο φειδωλά, αφού το δικαίωμα της συνάθροισης δεν μπορούσε να μετατραπεί σε απειλητικό όπλο κατά των κυριαρχούμενων τάξεων. Εξάλλου, την περίοδο μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο και πριν από την επιβολή της δικτατορίας του 1967 υπήρχαν άλλοι, δραστικότεροι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου και

καθυπόταξης του λαϊκού κινήματος που στηρίζονταν στον θεσμοθετημένο αντικομμουνισμό.³⁰

Πρέπει να επισημανθεί ότι στην αρχική του διατύπωση η παρ. 1 του άρθρου αυτού παρέπεμπε στον κοινό νομοθέτη, «όπως νόμος ορίζει». Οξύτατη ήταν η αντίθεση σύσσωμης της αντιπολίτευσης, η οποία βάσιμα φοβόταν ότι η παραπομπή στο νόμο θα περιόριζε ακόμη παραπέρα την εξαγγελλλόμενη ελευθερία της παρ. 1. Είναι ευρύτερα αποδεκτό ότι η παραπομπή στο νόμο εμπεριέχει δυνατότητες υπονόμευσης του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος. Κατά την αναθεωρητική διαδικασία του 1975, βουλευτές της τότε αντιπολίτευσης πρότειναν να απαλειφθεί η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως επικίνδυνη για την κατοχύρωση του δικαιώματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι η επιφύλαξη υπέρ του νόμου στο τέλος της διατύπωσης του βασικού περιεχομένου του δικαιώματος εμφανίστηκε στο χουντικό σύνταγμα ενώ προσπάθεια εισαγωγής της παλιότερα, κατά το Σύνταγμα του 1911, είχε απορριφθεί. Ωστόσο, η πρόταση της αντιπολίτευσης να απαλειφθεί η επιφύλαξη υπέρ του νόμου δεν έγινε ουσιαστικά δεκτή από την πλειοψηφία, μια και αυτή μεταφέρθηκε στο τέλος της παρ. 2.

Η συνταγματική διατύπωση της ελευθερίας του συνέρχεσθαι θα μπορούσε να εξαντληθεί στο περιεχόμενο της πρώτης παραγράφου του άρθρου 11. Η τότε πλειοψηφία της αναθεωρητικής Βουλής δεν αρκέστηκε σε αυτό. Με την επόμενη παράγραφο 2 εισήγαγε και άλλους περιορισμούς πλην του «ήσυχα και χωρίς όπλα». Επιχείρησε να καθιερώσει την αστυνομική παρουσία όχι μόνο στις συναθροίσεις που διεξάγονται στο ύπαιθρο, όπως είναι η ισχύουσα τελικά διατύπωση. Αρχικά, το ένα από τα σχέδια που υποβλήθηκαν προέβλεπε τη δυνατότητα αστυνομικής παρουσίας και στις συναθροίσεις που διεξάγονται σε κλειστό χώρο.³¹

Στο εδ. β της παρ. 2, που αποτελεί το νέο στοιχείο σε σχέση με το προηγούμενο Σύνταγμα του 1952, προβλέπονται ακόμη μεγαλύτεροι περιορισμοί του δικαιώματος. Από τη διατύπωση προκύπτει ότι εισάγεται για πρώτη φορά η δυνατότητα της αστυνομίας να απαγορεύει γενικά τις υπαίθριες συναθροίσεις «αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια». Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν και ερμηνευτικές προσεγγίσεις που θεωρούν ότι δεν μπορεί να υπάρξει γενική απαγόρευση συνάθροισης, και παρά επίσης το γεγονός ότι η σχετική νομολογία είναι μάλλον προσεκτική, η διατύπωση παρέχει αντικειμενικά το πεδίο για δυνατότητα ερμηνείας που θα εισάγει τη γενική απαγόρευση.

Οι υπαίθριες συναθροίσεις, λοιπόν, μπορούν να απαγορευτούν «γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια». Η ίδια η έννοια της δημόσιας ασφάλειας παρέχει ευρύτατη ευχέρεια για διασταλτική ερμηνεία σε βάρος του δικαιώματος. Για την απαγόρευση δεν απαιτείται διατάραξη της δημόσιας ασφάλειας αλλά απλώς επικείμενος σοβαρός κίνδυνος. Η εισαγωγή της προϋπόθεσης του «σοβαρού» κινδύνου μειώνει σχετικά τη δυναμική του περιορισμού.

Δεν έγινε αποδεκτή πρόταση της αντιπολίτευσης να συμπληρωθεί ο προσδιορισμός με το επίθετο «άμεσος».³²

Σχετικό περιορισμό του περιορισμού αποτελεί η επιβολή του όρου η απαγόρευση να γίνεται με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής. Η πρόθεση του περιορισμού του δικαιώματος φάνηκε και στο σημείο αυτό, αφού η τότε πλειοψηφία δεν δέχτηκε η απόφαση να επαφίεται στον εισαγγελέα και όχι στην αστυνομία. Δεν δέχτηκε ούτε την πρόταση για ύπαρξη ειδικής αιτιολογίας. Οι προτάσεις αυτές, χωρίς να αλλάζουν ουσιαστικά το πνεύμα περιορισμού του δικαιώματος, ωστόσο θα μπορούσαν να αποτελέσουν κατά τη γνώμη της αντιπολίτευσης κάποιες δικλίδες ασφαλείας. Πολύ περισσότερο, η πλειοψηφία αρνήθηκε την πρόταση να απαλειφθεί πλήρως το εδάφιο β της παρ. 2.

Η πλειοψηφία της αναθεωρητικής Βουλής εισήγαγε στη διάρκεια της επεξεργασίας τη δυνατότητα απαγόρευσης της συνάθροισης σε ορισμένη περιοχή για λόγους δημόσιας τάξης.³³ Το πρώτο κυβερνητικό σχέδιο του άρθρου προέβλεπε στο εδ. β της παρ. 2 ότι «αι εν υπαίθρω συναθροίσεις δύνανται ν' απαγορευθούν, αν εκ τούτων επίκειται κίνδυνος εις την δημοσίαν ασφάλειαν». Δεν υπήρχε δηλαδή η διάκριση «γενικά» και «σε ορισμένη δε περιοχή».

Στη συνέχεια, και παρά τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης, η δημόσια τάξη αντικαταστάθηκε από τον όρο κοινωνικοοικονομική ζωή. Είναι προφανές ότι η διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής διαφορετικά νοείται από κάθε κοινωνική τάξη, στρώμα ή κοινωνική ομάδα.³⁴ Ακόμη χειρότερα, η διατύπωση δεν απαιτεί διατάραξη αλλά αρκεί και απειλή σοβαρής διατάραξης προκειμένου να απαγορευθεί σε ορισμένη περιοχή μια συνάθροιση. Κριτής είναι η αστυνομία, δηλαδή ένας από τους μηχανισμούς που ανήκουν στον σκληρό πυρήνα της εκάστοτε κρατικής εξουσίας.³⁵

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι το ίδιο το συνταγματικό κείμενο περιλαμβάνει μια σειρά από δραστικούς περιορισμούς της ελευθερίας του συνέρχεσθαι. Το γεγονός ότι η εφαρμογή στην πράξη και η αξιοποίηση αυτών των περιορισμών δεν ήταν μέχρι σήμερα ιδιαίτερα συχνή οφείλεται, δίχως άλλο, στους συσχετισμούς των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, στο πολιτικό κλίμα που επικράτησε στην ελληνική κοινωνία μετά τη μεταπολίτευση. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι διατάξεις του άρθρου 11 είναι ανώδυνες, ακίνδυνες για τη σημαντική αυτή λαϊκή ελευθερία της συνάθροισης. Είναι ενδεικτικό ότι σύσσωμη η αντιπολίτευση αντέδρασε με σφοδρότητα κατά την αναθεώρηση του 1975 κάνοντας λόγο για δυνατότητα κατάργησης ουσιαστικά του σχετικού δικαιώματος και αποχωρώντας από τη συζήτηση.³⁶ Αλλά και κατά τις αναθεωρήσεις του συντάγματος που ακολούθησαν, όπως και σε αυτή που βρίσκεται σε εξέλιξη, δεν έγινε αποδεκτή καμιά πρόταση για αναθεώρηση του άρθρου 11 και κατάργηση τουλάχιστον κάποιων από τους περιορισμούς του δικαιώματος που περιλαμβάνει.

Σύγχρονες μορφές περιορισμού του δικαιώματος

Στη σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος παρατηρούνται παρεμβάσεις με σκοπό τον περαιτέρω περιορισμό των δικαιωμάτων και ελευθεριών που έχουν κατακτηθεί από τους λαούς και έχουν, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, εγγραφεί σε νομικές και συνταγματικές διατάξεις, χωρίς να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η πλειοψηφία των κρατών στον καπιταλιστικό κόσμο δεν έχουν αστικοδημοκρατική μορφή.³⁷

Οι σύγχρονες εξελίξεις και στη χώρα μας σηματοδοτούνται από την προσπάθεια περαιτέρω περιορισμού του δικαιώματος της συνάθροισης. Αυτό γίνεται συνήθως με τη μεταβολή της νομοθεσίας περί συναθροίσεων, με γενικότερες νομοθετικές αλλαγές που αγγίζουν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και με *de facto* αντιδραστικές αλλαγές.

Είναι ενδεικτικό από την άποψη αυτή το πνεύμα του ελβετικού σχεδίου νόμου περί διαδηλώσεων που παρουσιάστηκε το 2003, σε μια χώρα που διαθέτει μακρά παράδοση στη συναινετική διαχείριση των κοινωνικών συγκρούσεων και όπου οι ταξικές αντιπαράθεσεις δεν είναι προς το παρόν οξυμένες. Το κείμενο του νόμου που ψηφίστηκε τελικά αποτελεί μια πιο ήπια εκδοχή του αρχικού σχεδίου, η οποία όμως δεν παύει να περιλαμβάνει προδήλως αντιδημοκρατικές ρυθμίσεις. Ενδεικτικά, προβλέπει άδεια από τις αρμόδιες αστυνομικές και δικαστικές αρχές. Η αίτηση υποβάλλεται από φυσικά πρόσωπα, ενήλικα, μαζί με τον τόπο, το χρόνο κλπ. της διαδήλωσης (άρθρα 3-5). Σε περίπτωση που οι αρχές εκτιμούν ότι υπάρχει κίνδυνος για τη δημόσια τάξη μπορούν να αρνηθούν τη χορήγηση άδειας ή να διατάξουν τη διάλυση της διαδήλωσης (άρθρο 5 παρ. 3,4 και άρθρο 6 παρ. 2). Οι αστυνομικές δυνάμεις μπορούν να φωτογραφίζουν ή να βιντεοσκοπούν τους διαδηλωτές για την τυχόν απόδοση ποινικών ευθυνών (άρθρο 6 παρ. 4-6). Το αρχικό σχέδιο προέβλεπε ότι σε περίπτωση κινδύνου για τη δημόσια τάξη οι οργανωτές της διαδήλωσης οφείλουν να παρέχουν στην αστυνομία οργανωμένες δυνάμεις για την τήρηση της τάξης – υπό τη διεύθυνση της αστυνομίας φυσικά (άρθρο 5 του αρχικού σχεδίου).

Αντίστοιχες δρακόντειες διατάξεις περιλαμβάνονται στις νομοθεσίες των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, π.χ., ο πρόσφατος νόμος της Τσεχίας ή ο νόμος περί διαδηλώσεων που ψηφίστηκε το 2004 στην Αρμενία.³⁸

Μια άλλη νομοθετική οδός για τον περιορισμό του δικαιώματος στη συνάθροιση είναι η λεγόμενη αντιτρομοκρατική νομοθεσία. Έτσι, στη Βρετανία, χώρα που παραδοσιακά έχει αυστηρή νομοθεσία για τις διαδηλώσεις, ο αντιτρομοκρατικός νόμος που ψηφίστηκε το 2000 έδινε ένα τόσο ευρύ ορισμό της τρομοκρατίας στο άρθρο 1, ο οποίος μπορεί να περιλάβει ένα μεγάλο φάσμα πράξεων που συνήθως εκτυλίσσονται στις διαδηλώσεις, όπως π.χ. συνθήματα που μπορούν να θεωρηθούν

απειλή διάπραξης ενέργειας «για να επηρεάσει την κυβέρνηση ή να εκφοβίσει το κοινό ή ένα τμήμα αυτού».³⁹

Στο ίδιο πνεύμα μπορεί να αξιοποιηθεί η απόφαση-πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου της 6ης Δεκεμβρίου 2001 «για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας». Η απόφαση-πλαίσιο έγινε εθνική νομοθεσία στη χώρα μας με το ν. 3251/2004, όπως αντίστοιχα συνέβη και με τα άλλα κράτη-μέλη. Στο άρθρο 40 παρ. 1 (ιδίως στοιχ. Ιβ και ιζ του 187^Α ΠΚ) περιλαμβάνονται ενέργειες που συνηθίζονται από τους διαδηλωτές (κλείσιμο οδών, συμβολικές καταλήψεις δημόσιων κτιρίων) και οι οποίες ενδέχεται να χαρακτηριστούν τρομοκρατικά αδικήματα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε έγγραφο εργασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης συσχετιζόνταν ήδη από το 2002 οι διαδηλώσεις με τη δυνατότητα στρατολόγησης τρομοκρατών.⁴⁰ Πρόσφατα, εξάλλου, υπογράφηκε η σύμβαση του Ρνιμ (Σένγκεν ΙΙΙ), η οποία, εκτός των άλλων, προβλέπει στα άρθρα 13 και 14 τη μεταβίβαση από ένα κράτος μέλος σε άλλο δεδομένων προσωπικού και μη χαρακτήρα «για να προλαμβάνονται [υπογρ. Δ.Κ.] οι ποινικές παραβάσεις και να διατηρείται η δημόσια τάξη και η ασφάλεια κατά τη διάρκεια μεγάλης κλίμακας διαδηλώσεων, με διασυνοριακή διάσταση, κυρίως στον αθλητικό τομέα ή σε σχέση με συγκεντρώσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, [...] όταν υπάρχουν καταδίκες ή άλλες πράξεις που δικαιολογούν την υποψία [υπογρ. Δ.Κ.] ότι αυτά τα πρόσωπα πρόκειται να διαπράξουν ποινικές παραβάσεις στο πλαίσιο αυτών των γεγονότων ή ότι παρουσιάζουν κίνδυνο για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια [υπογρ. Δ.Κ.]». Είχε προηγηθεί η απόφαση της Συνόδου του Συμβουλίου Δικαιοσύνης, Εσωτερικών Υποθέσεων και Πολιτικής Προστασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (13.7.2001) που προέβλεπε προληπτικά μέτρα (αστυνομικής συνεργασίας, ανταλλαγής πληροφοριών, δικαστικής συνεργασίας, μέτρα σχετικά με τη διέλευση των συνόρων) ενάντια στις διαδηλώσεις που διεξάγονται εν όψει διεθνών συνόδων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του NATO κλπ.

Μια σχετική ιδιομορφία της Ελλάδας συνίσταται στο ότι η συρρίκνωση του δικαιώματος δεν επιχειρείται ακόμη να γίνει με νομοθετική παρέμβαση αλλά με πρακτικές εφαρμογές από την πλευρά των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους. Η εξήγηση αυτού του γεγονότος βρίσκεται στη δυναμική που έχουν ακόμη και σήμερα οι λαϊκοί αγώνες και η αντανάκλαση που έχουν γενικότερα στην κοινωνική συνείδηση ακόμη και στρωμάτων που δεν συμμετέχουν σε αυτούς.⁴¹ Έχει δημιουργηθεί έτσι μια κατάσταση στην οποία οι κυβερνήσεις δεν έχουν την ευχέρεια να νομοθετήσουν με τρόπο τέτοιο που ανοιχτά θα περιορίζει δραστικά την ελευθερία της συνάθροισης.

Για το λόγο αυτό καταφεύγουν στην τεχνική της μη κατάργησης απαρχαιωμένων αντιδραστικών νόμων. Αυτό έχει ως συνέπεια να μην είναι σαφές ποιο τμήμα του νομικού πλαισίου βρίσκεται τυπικά σε ισχύ, ποιο από αυτά είναι συμβατό με το ισχύον σύνταγμα. Έτσι, αυξάνεται η σημασία της ερμηνείας των νόμων, η

οποία γίνεται από τις κατασταλτικές δυνάμεις. Καθώς οι κυβερνήσεις διαθέτουν τους ιδεολογικούς μηχανισμούς των κρατικών και ιδιωτικών μέσων μαζικής ενημέρωσης, η εκάστοτε ερμηνεία νομιμοποιείται ως αυθεντική.

Όταν η κοινωνική πίεση αυξάνεται, οι νόμοι αυτοί καθίστανται ανενεργοί.⁴² Όταν, με την κατάλληλη επικοινωνιακή προπαγάνδα, οι συνθήκες στην κοινή γνώμη το επιτρέπουν, γίνεται προσπάθεια να τεθούν και πάλι σε πραγματική εφαρμογή.⁴³ Παράλληλα, σταδιακά προετοιμάζεται το έδαφος για νομοθετική παρέμβαση.⁴⁴

Η κύρια προσπάθεια περιστολής του δικαιώματος καταβάλλεται από τις αστυνομικές δυνάμεις με *de facto* παρεμβάσεις. Πρόκειται, κατά κανόνα, για παράνομες και αντισυνταγματικές πρακτικές των αστυνομικών δυνάμεων ή για πρακτικές οι οποίες κινούνται στα όρια της νομιμότητας.⁴⁵ Οι μηχανισμοί ιδεολογικής και πληροφοριακής χειραγώγησης της κοινής γνώμης επιτρέπουν, όμως, να εμφανίζονται οι πρακτικές αυτές ως νόμιμες.

Η συρρίκνωση αυτή του δικαιώματος του συνέρχεσθαι συμβαδίζει βέβαια με τις γενικότερες αλλαγές που υιοθετούνται στο όνομα της αντιτρομοκρατικής πολιτικής. Ιδίως, όμως, συμβαδίζει με την αφυδάτωση του δικαιώματος στην απεργία.⁴⁶ Τα δύο αυτά συλλογικά δικαιώματα βρίσκονται στο στόχαστρο, στο βαθμό μάλιστα που ο συναινετικός συνδικαλισμός δεν κατορθώνει να τιθασεύσει την κοινωνική διαμαρτυρία. Είναι χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή το άρθρο 41 του νόμου «Ειδικές ρυθμίσεις θεμάτων μεταναστευτικής πολιτικής και λοιπών ζητημάτων αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης», που ψηφίστηκε πρόσφατα στην ελληνική Βουλή. Το άρθρο αυτό αντικατέστησε κατά βάση το ν.δ. 17/1974 περί πολιτικής επιστράτευσης με έναν ισοδύναμο θεσμό, ο οποίος εξίσου μπορεί να αξιοποιηθεί σε βάρος του απεργιακού δικαιώματος.

Έτσι, λοιπόν, η πορεία εξέλιξης του δικαιώματος του συνέρχεσθαι στις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τον καθρέφτη γενικότερων εξελίξεων στη μορφή του αστικού κράτους. Η μορφή αυτή αλλάζει για να προσαρμοστεί σε δύο παράγοντες: α) στη ραγδαία μεταβολή του συσχετισμού των δυνάμεων σε βάρος της εργατικής τάξης μετά και την ανατροπή των σοσιαλιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη, β) στην κρίση του κεινσιανού μοντέλου διαχείρισης του καπιταλισμού που είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του 1970, όταν η καπιταλιστική ανάπτυξη που βασίστηκε στη δυναμική των ερειπίων του Β' Παγκόσμιου Πολέμου άρχισε να εξαντλείται. Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο διαχείρισης κυριάρχησε όταν ο παράγοντας της ανατροπής του διεθνούς συσχετισμού βοήθησε το αστικό κράτος στην επιβολή και γενίκευσή του, χωρίς κινδύνους κοινωνικών επαναστάσεων. Με τη σειρά της, η συνεπαγόμενη αφαίρεση των όποιων κατακτήσεων των λαών, η ένταση της εκμετάλλευσης, οι ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι για τη διανομή των ζωνών επιρροής απαιτούν την ενίσχυση της κατασταλτικής λειτουργίας και της σχετικής αποτελεσματικότητας του κράτους.

Η εξουσία του μονοπωλιακού κεφαλαίου διατηρεί την αστικοδημοκρατική μορφή, στο βαθμό βέβαια που δεν διατρέχει κίνδυνο ζωής, οπότε χρησιμοποιούνται οι κλασικές φασιστικού τύπου μορφές κρατικής εξουσίας σε διάφορες παραλλαγές. Η αστική δημοκρατία, όμως, όπου υπάρχει, αφυδατώνεται, απεκδύεται κάθε αιχμηρής λαϊκής κατάκτησης στον τομέα των δημοκρατικών ελευθεριών, σε βαθμό που μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκεται σε εξέλιξη μια αντιδημοκρατική εκτροπή με κοινοβουλευτικό μανδύα.⁴⁷ Πολύ περισσότερο από ποτέ, η αστική δημοκρατία απομένει, σε μεγάλο βαθμό, ένα περιβλήμα κενό ουσιαστικού περιεχομένου για την εργατική τάξη και τα άλλα λαϊκά στρώματα.⁴⁸

Σημειώσεις

1. Οι διαδηλώσεις και οι απεργίες αποτελούν, κατά τον Λένιν, έκφραση οργής, «υπερνίκηση της απάθειας, της απόγνωσης και της διασποράς», «μέσο αφύπνισης της πολιτικής αυτενέργειας». Βλ. Β.Ι. Λένιν, «Ανακοίνωση και αποφάσεις της σύσκεψης της Κρακοβίας», Άπαντα, τ. 22, σ. 269, και του ίδιου, «Προσχέδιο θέσεων έκκλησης προς τη διεθνή σοσιαλιστική επιτροπή», Άπαντα, τ. 30, σ. 280.

2. Βλ. Β.Ι. Λένιν, «Ομιλία στη συνεδρίαση της ομάδας των μπολσεβίκων του Ι Πανρωσικού Συνεδρίου των Σοβιέτ, 31.5.1917», Άπαντα, τ. 32, σ. 241.

3. Βλ. Φ. Ένγκελς, *Ο πόλεμος των χωρικών*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, σ. 85.

4. Βλ. σύντομα Δ. Καλτσώνης, *Το Σύνταγμα στη λενινιστική σκέψη*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997, σ. 11 κ.ε. και τις εκεί παραπομπές.

5. Βλ. Β.Ι. Λένιν, «Η προλεταριακή επανάσταση και ο αποστάτης Κάουτσκι», Άπαντα, τ. 37, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, σ. 256-257.

6. Βλ. Α. και Α. Σιόλα, «Χώροι υπαίθριων συγκεντρώσεων στην πόλη», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 8, 1982, σ. 97 κ.ε.

7. Βλ. Β.Ι. Λένιν, «Κράτος και επανάσταση», Άπαντα, τ. 33, σ. 87.

8. Βλ. Α. Τάχος, *Το πρώτο Σοβιετικό Σύνταγμα του 1918*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 118.

9. Ανάλογα αντιμετώπιζε το ζήτημα το άρθρο 125 του Συντάγματος της ΕΣΣΔ του 1936, που όριζε ότι «σε συμφωνία με τα συμφέροντα των εργαζομένων και προκειμένου να στερεωθεί το σοσιαλιστικό καθεστώς ο νόμος εξασφαλίζει στους πολίτες της ΕΣΣΔ: α) ελευθερία του λόγου, β) ελευθερία του τύπου, γ) ελευθερία των συγκεντρώσεων και συναθροίσεων, δ) ελευθερία των πορειών και διαδηλώσεων στους δρόμους. Τα δικαιώματα αυτά των πολιτών εξασφαλίζονται με τη διάθεση στους εργαζομένους και τις οργανώσεις τους τυπογραφείων, αποθεμάτων χαρτιού, δημόσιων κτιρίων, δρόμων, μέσων τηλεπικοινωνίας και άλλων υλικών συνθηκών, αναγκαίων για την υλοποίηση των δικαιωμάτων αυτών». Παρόμοια, το άρθρο 50 του Συντάγματος της ΕΣΣΔ του 1977 όριζε ότι «για το καλό των εργαζομένων και για την εδραίωση και ανάπτυξη του σοσιαλιστικού καθεστώτος εξασφαλίζεται στους πολίτες της ΕΣΣΔ η ελευθερία του λόγου, του τύπου, των συγκεντρώσεων, των συλλαλητηρίων, των πορειών και των διαδηλώσεων. Η άσκηση αυτών των πολιτικών ελευθεριών εξασφαλίζεται με τη χορήγηση στους εργαζόμενους και στις οργανώσεις τους δημόσιων αιθουσών, δρόμων και πλατειών, με την πλατειά ενημέρωση και με τη δυνατότητα χρησιμοποίησης του τύπου, της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου», βλ. για το κείμενο του 1936 την έκδοση *Σύνταγμα της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών*, Ει-

ρήνη, Αθήνα, και για το κείμενο του 1977 την έκδοση *Το Σύνταγμα (θεμελιώδης νόμος) της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1985.

10. Βλ. *Το Σύνταγμα και το πολιτικό σύστημα της Δημοκρατίας της Κούβας, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2004, σ. 72.

11. Βλ. F. Alvarez Tabio, *Comentarios a la Constitucion socialista*, Editorial de Ciencias sociales, La Habana 1985, σ. 186, 206 κ.ε., όπου αναφέρει πως τα συνταγματικά δικαιώματα παρέχουν προστασία απέναντι στις αυθαιρεσίες των γραφειοκρατικών στοιχείων.

12. Βλ. Γ. Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995, σ. 49 κ.ε.

13. «Οι δύο αυτοί προσδιορισμοί (ησυχώς, αόπλως) είναι αρχαίοι: συναντιούνται στα γαλλικά συνταγματικά κείμενα του 1791 και του 1793», βλ. Ν. Παρασκευόπουλος, *Οι πλειοψηφίες στο στόχαστρο (τρομοκρατία και κράτος δικαίου)*, Πατάκης, Αθήνα 2003, σ. 128.

14. Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, τ. Β, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 737 κ.ε., και Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 449.

15. Βλ. Γ. Μπακόπουλος, *Το δικαίωμα του συνέχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ. 170-171, 173, 193.

16. Βλ. Γ. Μπακόπουλος, *Το δικαίωμα του συνέχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο*, ό.π., σ. 175-176, 178-179.

17. Βλ. M. Duverger, *Le systeme politique francais*, PUF, Paris 1985, σ. 154, 160 κ.ε., 168 κ.ε.

18. Βλ. Ντ. Ντενένξ, *Έγκλημα και μνήμη*, Πόλις, Αθήνα 2003.

19. Βλ. J. Duffar, *Les libertes collectives*, Montchrestien, Paris 1996, σ. 36.

20. Βλ. H. Oberdorff, *Droits de l' Homme et libertes fondamentales*, Armand Colin, Paris 2003, σ. 295-297.

21. Βλ. Γ. Μπακόπουλος, *Το δικαίωμα του συνέχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο*, ό.π., σ. 107-108.

22. Βλ. Γ. Κουκουλές, *Απεργία και παρεμφερείς δράσεις κατά το βρετανικό δίκαιο*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 37-181.

23. Βλ. Γ. Μπακόπουλος, *Το δικαίωμα του συνέχεσθαι στο ελληνικό, γαλλικό και αγγλικό δημόσιο δίκαιο*, ό.π., σ. 185 κ.ε., 198-199, 203, 205, 214-216.

24. Βλ. στο ίδιο, σ. 183 κ.ε.

25. Βλ. J. Duffar, *Les libertes collectives*, ό.π., σ. 34.

26. Βλ. π.χ. την αναστολή των σχετικών συνταγματικών δικαιωμάτων από τη δικτατορία του Μεταξά. Βλ. σχετικά Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία 1821-1941*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σ. 172, και Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1936*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 203.

27. Για το Σύνταγμα της Πορτογαλίας βλ. <http://mjp.univ-perp.fr/constit/por> 1976.

28. Για τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στη Βενεζουέλα, βλ. Μ. Σαριδάκης, «Η Βενεζουέλα χθες και σήμερα, η μπουλβαριανή επανάσταση», στον τόμο *Βενεζουέλα: το πείραμα Τσάβες και η μπουλβαριανή επανάσταση*, ΚΨΜ, Αθήνα 2006, σ. 23 κ.ε. Βλ. επίσης M. Niedergang, *Les 20 Ameriques latines*, v. 2, Seuil, Paris, σ. 201 κ.ε., και J.-M. Balencie, *A. de la Grange, Εξεγερμένοι κόσμοι*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2004, σ. 185 κ.ε.

29. Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 732.

30. Βλ. Γ. Τασόπουλος, «Ο κανόνας και οι εξαιρέσεις του: το Σύνταγμα του 1952 και η (α)συνέχεια της συνταγματικής μας παράδοσης», στον τόμο *της Ελληνικής Ένωσης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003*, Καστανιώτης, Αθήνα, σ. 28 κ.ε.

31. Βλ. Πρακτικά Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος, 1975, σ. 776 κ.ε.

32. Βλ. σχετική πρόταση Γ.Α. Μαγκάκη σε Πρακτικά συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 κοινοβουλευτικής επιτροπής, σ. 329.

33. Βλ. Πρακτικά συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 κοινοβουλευτικής επιτροπής, σ. 324.

34. Βλ. την τοποθέτηση του Δ. Τσάτσου σε Πρακτικά Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, σ. 777.

35. «Η διατύπωση αυτή είναι πολύ αόριστη και η δυνατότητα καταχρήσεως σχεδόν απεριόριστη», επισημαίνει εύστοχα ο Π. Δαγτόγλου, στο Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά δικαιώματα*, ό.π., σ. 750.

36. Βλ. Πρακτικά Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, σ. 798-799.

37. Βλ. H. Kissinger, *ΗΠΑ: αυτοκρατορία ή ηγετική δύναμη*., Λιβάνης, Αθήνα 2002, σ. 38.

38. Βλ. τις επιεικείς παρατηρήσεις της Commission Europeenne pour la Democratie par le Droit του Συμβουλίου της Ευρώπης, Avis no 290/2004.

39. Βλ. Α.Δ. Παπαϊωάννου, *Οι Βρετανοί δικαστές και η τρομοκρατία*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 143-144.

40. Βλ. ενδεικτικό το ντοκουμέντο "Presentation d'une initiative de la presidence visant a etablir un formulaire type destine aux echanges d'informations concernant les incidents terroristes", 29.1.2002 (doc. 5712/02 ENFOPOL 18).

41. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι και η πρόσφατη έρευνα της κοινής γνώμης που δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Καθημερινή*, στις 28.1.2007, βάσει της οποίας τις διαδηλώσεις εγκρίνει ως μορφή διαμαρτυρίας το 77%.

42. Βλ. Δ. Καλτσώνης, *Κράτος και ανενέργεια του νόμου*, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, σ. 105 κ.ε.

43. Ενδεικτικό για τις διαθέσεις της κρατικής εξουσίας έναντι του δικαιώματος του συνέρχεσθαι αποτελεί το γεγονός ότι εξακολουθεί να βρίσκεται τυπικά σε ισχύ το χουντικής έμπνευσης ν.δ. 794/1971, δεκαετίες από την πτώση της χούντας και την ψήφιση του Συντάγματος του 1975. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι προηγούμενες του ν.δ. 794/1971 διατάξεις δεν έχουν καταργηθεί με αποτέλεσμα να υπάρχει διάχυτη αβεβαιότητα, η οποία φυσικά δεν ευνοεί την υπεράσπιση του δικαιώματος αλλά ακριβώς το αντίθετο. Ελλοχεύει πάντοτε ο κίνδυνος η εκάστοτε κυβερνητική εξουσία να ανασύρει διατάξεις που βρίσκονται σε αχρησία.

Αλλά και πριν από την επταετή δικτατορία, κατά την περίοδο ισχύος του Συντάγματος του 1952, οι κυβερνήσεις δεν θέλησαν να νομοθετήσουν σχετικά. Άφησαν τη ρύθμιση των κρίσιμων θεμάτων στον Κανονισμό Υπηρεσίας Χωροφυλακής σε μια προφανή προσπάθεια να περιορίσουν ασφυκτικά το δικαίωμα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να παραπέμπει εισαγγελική εγκύκλιος του 1962 στο ν.δ. 29/1943, το οποίο βέβαια υπήρξε καρπός της κυβέρνησης δωσιλόγων-συνεργατών των Γερμανών ναζί κατακτητών, ενώ η αστυνομία ακόμη στα τέλη της δεκαετίας του 1980 να θεωρεί το όλο αυτό νομικό πλαίσιο ως ισχυρό!

Η πρώτη μεταπολεμική νομοθετική ρύθμιση έγινε από τη χούντα των συνταγματαρχών, δηλαδή χωρίς κοινοβουλευτικό και πολύ περισσότερο λαϊκό έλεγχο. Παράλληλα, η σχετική νομοθεσία ήταν κατά βάση προσχηματική, αφού προφανώς θεσπίστηκε όχι τόσο για να εφαρμοστεί όσο για να δημιουργήσει εντυπώσεις και να εξασφαλιστεί η σταθερότητα του καθεστώτος.

Η ολιγωρία των μεταχουντικών κυβερνήσεων να καταργήσουν το αντιδραστικό αυτό νομοθετικό πλαίσιο υποκρύπτει σκοπιμότητα. Γιατί, όμως, δεν υπήρξε ως σήμερα μια νομοθετική μεταρρύθμιση που να ξεκαθαρίζει το τοπίο στον τομέα αυτό; Κατά βάση για δυο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι η σύγχυση αυτή ευνοεί τη δημιουργία κλίματος περιοριστικού του δικαιώματος. Ο δεύτερος είναι ότι ο τυχόν εκσυγχρονισμός της νομοθεσίας ή θα οδηγούσε κάτω από την κοινωνική πίεση σε λιγότερο περιοριστική νομοθεσία ή, αν γινόταν το αντίθετο, θα συνεπαγόταν ένα ισχυρό πολιτικό κόστος για όποια κυβέρνηση νομοθετούσε έτσι.

Βέβαια, πολλές από τις διατάξεις αυτές έχουν κριθεί ως αντισυνταγματικές από τη θεωρία και τη νομολογία. Αυτό, όμως, δεν αναιρεί το γεγονός ότι η παραμονή των διατάξεων αυτών σε ισχύ εξακολουθεί να δημιουργεί συγχύσεις, αμφισβητήσεις και αβεβαιότητα ως προς τη συνταγματικότητα και τελικά σημαντικούς υπαρκτούς κινδύνους για το δικαίωμα στη συνάθροιση.

Τούτο ισχύει ιδιαίτερα αν συνοπολογίσουμε ότι η ερμηνεία των κρατικών αρχών και των δικαστηρίων, αλλά και της θεωρίας αντανακλά συχνά, με τον ένα ή άλλο τρόπο, τις αλλαγές στο συσχετισμό των δυνάμεων. Δηλαδή μια μεταβολή του συσχετισμού των δυνάμεων σε βάρος των αντιπολιτευόμενων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων ενδέχεται να οδηγήσει σε ερμηνείες που θα θεωρούν διατάξεις του αντιδραστικού πλαισίου ως συνταγματικές, ενώ μέχρι σήμερα οι ίδιες διατάξεις μπορεί να απορρίπτονται ως αντισυνταγματικές. Η σημερινή κυβέρνηση επιχειρεί να θέσει σε εφαρμογή το ν.δ.794/1971 μέσω της εγκυκλίου της 23.12.2006 του υπουργείου Δημόσιας Τάξης.

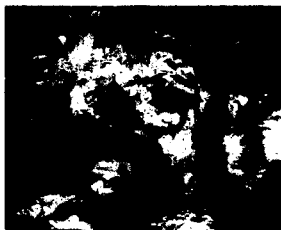
44. Βλ. το προσχέδιο νόμου όπως δημοσιεύθηκε στον Τύπο, *Ριζοσπάστης*, 9.3.2001.

45. Υπάρχουν διάφοροι τρόποι παρέμβασης. Πρώτα απ' όλα, αυτό επιτυγχάνεται μέσω της αστυνομικής αστυνομικής παρουσίας στις δημόσιες, ανοιχτές συναθροίσεις. Ο αριθμός των αστυνομικών δυνάμεων είναι κατά κανόνα δυσανάλογα μεγάλος προς εκείνο των συμμετεχόντων στη συνάθροιση. Δεύτερον, ο εμφανής οπλισμός τους και το είδος του οπλισμού τους (πυροβόλο όπλο, ασπίδα, αστυνομική ράβδος, αντιασφυζιογόνες μάσκες κλπ.) και η ετοιμότητα χρήσης του δημιουργούν εύλογο φόβο στον μέσο άνθρωπο ότι η συμμετοχή του σε μια συνάθροιση μπορεί να έχει δυσάρεστες επιπτώσεις. Αυτή η πρακτική των αστυνομικών αρχών δεν είναι καινούργια. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975 δεν έγινε αποδεκτή από την τότε πλειοψηφία πρόταση που ζητούσε να προστεθεί στο συνταγματικό κείμενο ότι: α) η παρουσία της αστυνομικής δύναμης στις δημόσιες συγκεντρώσεις πρέπει να είναι ανάλογη (δηλαδή όχι δυσανάλογη) προς τον όγκο των διαδηλωτών, β) η αστυνομική δύναμη να είναι παρούσα στο χώρο της συνάθροισης μετά τη συγκρότησή της, προφανώς για να μην λειτουργεί η αστυνομική παρουσία αποτρεπτικά ως προς τη συγκρότηση της συγκέντρωσης και γ) να βρίσκεται σε απόσταση τέτοια που να μην εμποδίζει την προσέλευση και παρουσία των πολιτών. Βλ. τη σχετική πρόταση του μετέπειτα προέδρου της Βουλής Απ. Κακλαμάνη στα Πρακτικά συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 κοινοβουλευτικής επιτροπής, σ. 327.

46. Βλ. ενδεικτικά Γ. Ρήγος, «Η δικαστική μεταχείριση της απεργίας», *Δίκη*, Φεβρουάριος 2006, σ. 165 κ.ε.

47. Βλ. Π. Παπακωνσταντίνου, *Η εποχή του φόβου (αυτοκρατορία των ΗΠΑ και δικτατορία της αγοράς)*, Λιβάνης, Αθήνα 2005, σ. 343.

48. Βλ. Δ. Καλτσώνης, «Ευρωπαϊκή Ένωση και δημοκρατικά δικαιώματα», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 6/2001, www.komper.gr, και Δ. Μπελαντής, *Αναζητώντας τον «εσωτερικό εχθρό»* (διαστάσεις της αντιτρομοκρατικής πολιτικής), Α. Σιδεράτος, Αθήνα, σ. 213.

Δημ. Σεβαστάκης, *Θερινά εμβλήματα*, 1999-2000